

Jumaniyoz RAMATOV,
Toshkent davlat transport universiteti , Falsafa fanlari doktori, professor
 E-mail: jumaniyoz@gmail.com,
 Tel.: 998 99 8484595

Ro'zigul UMAROVA,
Toshkent davlat transport universiteti, Falsafa fanlari nomzodi, dotsent
 E-mail: rozigul37@mail.ru,
 Tel.: 99897 6734382

TDTrU dots.ntl.f.f.n.Yunusova N.Sh taqrizi asosida

THE EMERGENCE OF IDEAS ABOUT HUMAN RIGHTS AND THE FORMATION OF IDEAS ABOUT THE VALUE OF HUMAN PERSONALITY

Annotation

In the article, the emergence of ideas about human rights and the formation of ideas about the value of the human person, the development of the modern world, the recognition that the human person is a high value, the observance of human rights, the democratization of the states, as well as the civilized relations between the states, the relationship between the person and the power, goodness, justice, freedom, universal human categories such as equality, democracy, compassion, the emergence and formation of human rights in the social consciousness, the issue of achieving their realization, the process of the gradual development of humanity and, first of all, the interaction of people in society are scientifically based.

Key words: Person, power, interaction, goodness, justice, freedom, equality, democracy, compassion, category, Social consciousness.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ПРАВАХ ЧЕЛОВЕКА И ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ЦЕННОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

В статье зарождение представлений о правах человека и формирование представлений о ценности человеческой личности, развитие современного мира, признание того, что человеческая личность является высокой ценностью, соблюдение прав человека, демократизация государств, а также цивилизованные отношения между государствами, отношения человека и власти, добро, справедливость, свобода, общечеловеческие категории, такие как равенство, демократия, сострадание, возникновение и становление прав человека в обществе сознания, вопрос достижения их реализации, процесс постепенного развития человечества и, в первую очередь, взаимодействие людей в обществе имеют научное обоснование.

Ключевые слова: Человек, власть, взаимодействие, добро, справедливость, свобода, равенство, демократия, сострадание, категория, общественное сознание.

INSON HUQUQLARI TO'G'RISIDAGI G'OYALARNING VUJUDGA KELISHI VA INSON SHAXSI QADRLANISHIGA OID TASAVVURLARNING SHAKLLANISHI

Maqolada inson huquqlari to'g'risidagi g'oyalarning vujudga kelishi va inson shaxsi qadrlanishi doir tasavvurlarning shakllanishi zamonoviy dunyoning taraqqiyoti, insonning shaxsi yuksak qadriyat ekanligining e'tirof etilishi, inson huquqrini ta'minlanishiga rioya qilinishi davlatlarning demokratlashuvi, shuningdek davlatlararo munosabatlarning sivilizatsiyalashganligi, shaxs va hokimiyatning o'zaro munosabatlari, ezigulik, adolat, erkinlik, tenglik, demokratizm, rahm-shafqat kabi universal umuminsoniy kategoriyalar, ijtimoiy ongda inson huquqlarining vujudga kelishi va shakllanishi, ularning ruyobga chiqarishga erishilishi masalasi, insoniyat tadrijiy rivojlanish jarayoni va avvalo odamlarning jamiyatdagi o'zaro munosabatlari ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: Shaxs, hokimiyat, o'zaro munosabat, ezigulik, adolat, erkinlik, tenglik, demokratizm, rahm-shafqat, kategoriya, ijtimoiy ong.

Kirish. Inson huquqlari to'g'risidagi g'oyalarning vujudga kelishi va inson shaxsi qadrlanishi doir tasavvurlarning shakllanishi zamonoviy dunyoning taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Insonning shaxsi yuksak qadriyat ekanligining e'tirof etilishi va inson huquqrini ta'minlanishiga rioya qilinishi davlatlarning demokratlashuvi, shuningdek davlatlararo munosabatlarning sivilizatsiyalashganligi ramziga aylandi. Ular shaxs va hokimiyatning o'zaro munosabatlarida uning ustun rolini e'tirof etgan holda ezigulik, adolat, erkinlik, tenglik, demokratizm, rahm-shafqat kabi universal umuminsoniy kategoriyalarni o'zida mujassamlashtirdi. Ijtimoiy ongda inson huquqlarining vujudga kelishi va shakllanishi, ularning ruyobga chiqarishga erishilishi — aslida insoniyat tadrijiy rivojlanish jarayoni va avvalo odamlarning jamiyatdagi o'zaro munosabatlaridir. Patriarxat jamiyatda oilada ota hukmronlik qilgan bo'lsada, oila a'zolarining huquqiy vakolat va imtiyozlarsiz oila mavjud bo'la olmagan. Matriarxat davridayoq ayol va erkaklar o'zlaridan nasl qoldirishlari uchun juft bo'lib yashash orqali huquq va majburiyatga ega bo'lish kerakligini tabiatning o'zi isbotlab berdi. Ammo bu ongli ravishda amalga oshmay, barcha jonotlar singari nasl qoldirish tuyg'usi orqali amalga oshirilgan edi[1]. Patriarxat davriga kelib, endi nafaqat biologik, balki ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy ehtiyojlar jamiyatning asosiy bo'g'ini bo'lgan oilani takomillashishiga olib keladi. Oilani tashkil qilish mexanizmining rivojlanishida asosiy o'rin oila a'zolarining o'zaro huquq va majburiyatlariga tegishli bo'lgan. Oila a'zolarining o'zaro xatti-harakatining murakkab mexanizmi bo'lgan oila a'zolarining o'zaro huquq va majburiyatlarini o'rganish, avest davri oilasining mazmun-mohiyatini ochib berishda muhim rol o'ynaydi. Qanchalik mantiqqa zid bo'lmasin, aytish joizki, inson huquqlarining vujudga kelishida uning normal hayotiy faoliyatiga nisbatan turli tahdidlar[2].

Tadqiqot metodologiyasi. Inson hayoti ming yillar davomida xavf-xatarlarga duchor bo'lgan, qadr-qimmatini poymol qilingan. Unga javoban tabiiy ravishda odamlarning tengligi, ularni kamsitish, shafqatsizlik, zo'raonliklardan himoya qilishning insonparvarlik g'oyalari tug'ilgan hamda qaror topgan va h.k. Tarixdan ma'lumki, insoniyat inson huquqlarini saqlab turish va himoya qilish uchun maxsus sa'y-harakatlar talab etiladigan vaziyatga tushib qolmasligi uchun har bir avlod inson huquqlarini yangidan qayta-qayta himoya qilaverishi kerak. Inson huquqlarining ilk bor mustahkamlanishi milliy xartiyalar, deklaratsiyalar,

konstitutsiya normalari shaklida amalga oshirilgan. 1789 yildagi Inson va fuqaro huquqlari fransuz deklaratsiyasi ancha ta'sirchan qonunchilik hujjati bo'lib xizmat qiladi va uning tarixda shaxs huquq va erkinliklarining e'tirof etilishi va himoyasining muhim belgisi bo'lganligi bejiz emas. Deklaratsiyadagi demokratik tezisning e'tiborga molik jihati shundaki, unga ko'ra, huquqlardan foydalanish ta'minlanmaydigan, hokimiyatlar bo'linishi amalga oshirilmagan jamiyat konstitutsiyaviy hisoblanmaydi (16-m.). Shaxsiy hayot, mulk, xavfsizlik sohasidagi, hokimiyatning javobgarligi, jumladan diniy va boshqa fikr-mulohazalar tabiiy, ajralmas va muqaddas huquq va erkinliklarga kiritilgan. Fransuz Deklaratsiyasi bilan bir qatorda tarixda inson va fuqaro huquqlari ifodalangan ingliz Habeas Korpus Akti, Amerika Qo'shma Shtatlarining Mustaqillik deklaratsiyasi, AQSH Konstitutsiyasi va huquqlar to'g'risidagi Bill hamda boshqa bir qator hujjatlar ham muayyan ahamiyatga ko'ra ajralib turadi. XX asrning boshlarida shaxs va davlat o'rtasida asosiy huquq va erkinliklarning e'tirof etilishiga asoslangan shartnoma munosabatlari prinsipi Yevropa, Lotin Amerikasi va mustamlakachilik asoratidan xalos bo'lgan bir qator Osiyo davlatlarida qonuniy asosda qabul qilindi. Ushbu jarayon asta-sekin mustaqillikka erishgan Afrika va Osiyo davlatlariga ham yoyildi. Ayniqsa, kishilarning bir davlat kuchi bilan huquq va erkinliklarni to'liq va kerakli darajada himoya qilib bo'lmazligiga ishonchi orta boshladi. Xalqaro gumanitar aloqalarga bo'lgan ehtiyoj tobora o'sib bordi. Inson huquqlarining, birinchi navbatda, har kimning yashash huquqini dahshatli va ommaviy ravishda buzilishiga olib kelgan Ikkinchi jahon urushi mazkur sohada davlatlar va xalqlarning o'zaro keng hamkorligiga aylanib, inson huquqlarining baynalmillalashuvida keskin burilish pallasi bo'ldi. 1945 yili Birlashgan Millatlar Tashkilotini tuzilishning asosiy maqsadlardan biri Inson huquqlari va asosiy erkinliklari uning irqi, jinsi, tili va e'tiqodidan qat'i nazar hamma uchun bir xilda hurmat qilinishini rag'batlantirish va rivojlantirish ekanligi bejiz emas[2]. 1948 yilning 10 dekabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi tomonidan tom ma'noda tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan muhim hujjat — Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi e'lon qilindi. Uning matni insoniyat oilasining hamma a'zolariga xos qadr-qimmat va ularning teng, ajralmas huquqlarini tan olish erkinlik, adolat va yalpi tinchlik asosi ekanligidan iborat insonparvarona iboralar bilan boshlanadi. Deklaratsiya rasman yuridik majburiy hujjat hisoblanmasa-da, ammo aksariyat ko'pchilik davlatlar tomonidan umum e'tirof etilganligi bois, u hozirgi kunda tom ma'noda shunday hujjatga aylandi. Keyinchalik BMT boshchiligidagi inson huquqlariga bag'ishlangan o'nlab boshqa bir qator hujjatlar qabul qilindi. Ular qatorida Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro pakt (unga 1966 yildagi tegishli fakultativ protokolni ham qo'shib) va Ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro pakt alohida ahamiyatiga ko'ra ajralib turadi. Ular shartnomalar sifatida namoyon bo'ladi va ishtirokchi tomonlar uchun majburiy yuridik kuchga ega bo'lib, ularning har biri rasmiy ravishda mazkur hujjatlarining qoidalariga rioya qilishga rozi bo'ladi. Yuqorida zikr etilgan Deklaratsiya va Paktlar yig'indisi Inson huquqlari to'g'risidagi Xalqaro Bill deb ataladi. U ijtimoiy turmushning barcha sohalarida individning eng muhim huquq va erkinliklari ro'yxatini o'z ichiga oladi va davlatlarning shaxsning huquqiy maqomini qonuniy mustahkamlashiga yo'naltirilgan umumiy demokratik andoza sifatida xizmat qiladi. Bu o'rinda yashash, erkinlik va shaxsiy daxlsizlik, qiynoq hamda boshqa shafqatsiz muomala va jazo turlaridan ozod bo'lish; sud orqali himoyalash; erkin harakatlanish va yashash joyini tanlash erkinligi; turar joy daxlsizligi; so'z erkinligi; vijdon va din erkinligi, tinch yig'ilishlar erkinligi, mulkka egalik qilish huquqi, mehnat, dam olish, ijtimoiy ta'minot, bilim olish va boshqa shu kabi huquqlar to'g'risida so'z yuritiladi[3]. Aytish joizki, "inson huquqlari" va "inson erkinligi" tushunchalarining muvoziy ravishda ishlatilishi ular o'rtasida qat'iy farq borligini bildirmaydi. Insonning shaxsiy va siyosiy turmush sohasidagi ayrim qonuniy huquqlari davlatning asossiz aralashuvidan himoyalash maqsadida tarixan erkinlik sifatida shakllangan. Endilikda dunyodagi aksariyat ko'pgina mamlakatlarning konstitutsiyaviy qonunchiligidan inson huquqlari to'g'risidagi asosiy xalqaro hujjatlarga mos keladigan insonning asosiy huquq va erkinliklari ro'yxati joy olgan. Ular davlatlar tomonidan yuridik mustahkamlangan boshqa huquqlar bilan birgalikda u yoki bu mamlakat inson va fuqarolarining huquq va erkinliklari ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bunda muayyan-tarixiy va milliy xususiyatlar, iqtisodiy va siyosiy-huquqiy tuzilish, axloqiy an'analar va shu kabilar hisobga olinadi. Bu yerda "inson huquqlari" va "fuqaro huquqlari" tushunchalarining asoslantirilgan mutanosibligi yotadi.

Tahlil va natijalar. Hozirgi zamon tushunchasida "inson huquqlari" va "fuqaro huquqlari" zamonaviy tushunchada u yoki bu mamlakatning qonunlarida mustahkamlanganligi, shaxsning fuqaroligidan qat'i nazar, umumijtimoiy, falsafiy, axloqiy, tabiiy ravishda vujudga keluvchi va ajralmas qat'iy-yuridik mezon sifatida e'tirof etiladi[4]. Fuqaro huquqlari faqat muayyan davlatning normativ hujjatlari bilan o'rnatiladi va bir vaqtning o'zida uning ma'lum fuqarolik majburiyatlarini ham belgilab qo'yiladi. Tabiiy huquqlarni tan olmagan holda, ularni o'zboshimchalik bilan cheklash, amalga oshirildishiga to'sqinlik qilish, asossiz ravishda taqiqlar kiritish orqali har qanday davlat, agar bunday taqiqlarni normativ ravishda qonunlashtirsa, qonunga xilof foliyat yuritgan bo'ladi. Agar, hatto inson huquqlari umuman milliy qonunchilikda mustahkamlanmagan bo'lsa ham ular yuridik kuchidan, yuksak ma'naviy salohiyatidan mahrum bo'lmaydi. Xalqaro huquqda e'tirof etilganidek, ularsiz individ umuman mukammal hayot kechira olmaydi. Inson huquqlari sohasidagi cheklash haqida so'z yuritganda, bu haqida Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 29-moddasida umumiy tartibda quyidagilar keltirib o'tilgan:

1. Har bir inson jamiyat oldida burchlidir, faqat shu holatdagina uning shaxsi erkin va to'liq kamol topishi mumkin.
2. Har bir inson o'z huquqi va erkinliklaridan foydalanishda o'zgalarning huquq va erkinliklarini demokratik jamiyatda yetarli darajada bo'lishini hamda hurmat qilinishini ta'minlash, axloq, jamoat tartibi, umum farovonligining odilona talablarini qondirish maqsadidagina qonunda belgilangan cheklanishlarga rioya etishi kerak.

3. Ushbu huquq va erkinliklarni amalga oshirish Birlashgan Millatlar Tashkilotining maqsad va prinsiplariga aslo zid bo'lmazligi kerak. Ota-onalarning bolalarni himoya qilishga majburiyligi, hozirda ham eng dolzarb muammolardan biri bo'lib, dunyoning ko'plab mamlakatlarining qonunchiligida o'z tasdig'ini topgan.

"Bolalar sog'lig'ini himoyalash va ularning o'sishini ta'minlash" haqidagi 1990 yil 30 sentyabrda qabul qilingan Umumjahon Deklaratsiyaning 18-moddasida: "Jamiyatning barcha muassasalari, ota-ona va boshqa vasiylarning bolalarini oila sharoitida boqish va ularga g'amxurlik ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan urinishlarni hurmat qilishlari va qo'llab-quvvatlashlari zarur" deyiladi. "Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi"ning 25-moddasining birinchi qismida "Har bir inson o'zining hamda oilasining salomatlik va farovonligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan turmush darajasiga ega bo'lish, jumladan kiyim-kechak, oziq-ovqat, tibbiy xizmat va zarur ijtimoiy xizmatga ega bo'lishga hamda ishsizlik, kassalik, nogironlik, bevalik, qarilik yoki unga bog'liq bo'lmagan sharoitlarga ko'ra tirikchilik uchun mablag' bo'lmay qolgan boshqa hollarda ta'minlanish huquqiga ega", — deyiladi "Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi"ning 25-moddasining ikkinchi qismida. "Onalik va bolalik alohida g'amxurlik va yordam[3] huquqini beradi. Barcha bolalar, nikohda yoki nikohdan tashqarida tug'ilishdan qati nazar, bir xil ijtimoiy himoyadan foydalanishi kerak. Ota-ona o'z burch va majburiyatlarini to'g'ri anglagan holda, bolaning rivojlanishiga shart-sharoit yaratmoqlari lozimligi O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksida mustahkamlab qo'yilgan. Jumladan, Oila kodeksining 11-bobida voyaga yetmagan bolalarning oilada yashash huquqi, ota-onalarning bag'rida, qarindosh-urug'i

qamrovida tarbiyalanish, o'z ism-familiyasiga ega bo'lish va uni o'zgartirishga doir huquqlari qonunlashtirilgan. "Voyaga yetmagan bola qonunga muvofiq to'la muomala layoqatiga ega deb e'tirof etilsa, u o'z huquq va majburiyatlarini, shu jumladan himoya huquqini mustaqil amalga oshirishga haqlidir".

Xulosa va takliflar. Inson huquqlari barcha huquq sohalari qaranganda alohida ahamiyat kasb etadi, chunki unda butun insoniyatning hayoti, erkinligi, qadr-qimmati, shaxsiy mustaqilligi kabi asosiy qadriyatlari alohida to'la mujassamlashadi. Ushbu qadriyatlar inson huquqlarida o'zining normativ mustahkamlangan aksini topib huquqiy vositalar va institutlar ko'magida amalga oshirilishi kafolatlanadi[5]. Ammo inson huquqlari konsepsiyasining ichki mazmuni va maqsadi faqatgina qonuniy tartibga solishning tor doirasi bilangina cheklanib qolmaydi. Sivilizatsiyalashgan jamiyatda inson huquqlarini ta'minlashni huquqiy usullari standartlar va umumiy hayot normadagi muammolarining muhim qismi hisoblanadi[6]. Shunday qilib, inson huquqlarini samarali tarzda amalga oshirish eng avvalo bu huquqlarni rag'batlantirish va himoya etish uchun milliy infratuzilmalar yaratishni taqozo etishi aniq-ravshan ko'rinib turgan faktga aylanib bormoqda[7]. Keyingi yillarda jahonning ko'pgina mamlakatlarida zimmasiga inson huquqlarini himoya etish bilan bog'liq aniq vazifalar yuklatilgan muassasalar tashkil etildi[8]. Garchi bunday muassasalarning vazifalari har bir mamlakatda o'ziga xos bo'lib, bir-biridan farq qilsa-da, ularning hammasi bitta mushtarak maqsadga erishishni ko'zlaydi.

Inson huquqlari sohasidagi boshqa qo'shimcha huquqiy kafolatlar boshqa me'yoriyqadriyat tizimlarida va eng avvalo, axloqiy tizimda aks etadi. O'zbekiston Respublikasida inson huquqlarini ta'minlash va himoya qilish borasida tizimli asosida ishlar olib borilmoqda, bir qator qonunchilik hujjatlari tizimi ishlab chiqilgan va qabul qilingan, inson huquq va erkinliklarini himoya qilish milliy institutlari tashkil etilgan va samarali faoliyat ko'rsatmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Aristotel. Politika. Afiskaya politika.–M., 1997. – S. 36. 19
2. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. Deklaratsiyaning 60 yilligiga bag'ishlangan nashr 1948–2008. – B. 10. 22 Ramatov, J., & Umarova, R. (2021). Central Asia in IX-XII Centuries: Socio-political Situation, Spiritual and Cultural Development. *Academia Globe: Inderscience Research*, 2(04), 148-151.
3. Ramatov J., Umarova, R., Baratov, R., Jurabayev, N., & Artikova, B. (2022, June). Constructive and optimal solutions for the formation of a stable ecological situation in the Aral Sea region of Uzbekistan. In *AIP Conference Proceedings (Vol. 2432, No. 1, p. 030113)*. AIP Publishing LLC.
4. Umarova R., Tuhtaboev, E., & Temirova, S. (2022). Scientific and Theoretical Bases of Beruni's Natural Philosophy. *EUROPEAN JOURNAL OF BUSINESS STARTUPS AND OPEN SOCIETY*, 2(1), 13-15.
5. Ramatov, J., Umarova, R., Baratov, R., Khasanov, M., Sul'tonov, S., & Kushakov, F. (2022). PROBLEMS OF INFLUENCE OF ISLAM ON CONSCIOUSNESS TRANSFORMATION. *Academic research in educational sciences*, 3(10), 591-597.
6. Ramatov J., & Umarova, R. (2020). Theoretical and ideological sources of beruni's philosophical views. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(11), 1974-1980.
7. Ramatov J., & Umarova, R. (2021). Central Asia in IX-XII Centuries: Socio-political Situation, Spiritual and Cultural Development. *Academia Globe: Inderscience Research*, 2(04), 148-151.